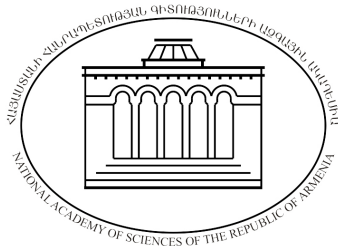

**ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES**

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2015 N 2 (8)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2015 Թ. N2(8)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ

Գագիկ Ղազինյան – Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և հատուցման իրավաքաղաքական հիմնախնդիրները. հարցի հետազոտման և նախապատրաստման նոր ռազմավարություն	16
Ավիկ Իսահակյան – Հայկական հարցը Ավետիք Իսահակյանի աշխարհայացքում	36

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Հովհաննես Խորիկյան – Սատրապական Հայաստանի արեւմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI – IV դարերում	61
Ալեքսան Յ. Յակոբեան – Էթնիկ գործընթացները Կովկասեան Աղուանքում անտիկ շրջանում եւ վաղ միջնադարում	80
Տաթևիկ Սարգսյան – Ղրիմի Տոպոյովկա գյուղը և նրա հայկական հուշարձանները	118
Լիլիթ Միմոնյան – Արյուն և ուխտ. արյունակից ազգականությանը վերաբերող ծեսեր	141
Վահան Մելիքյան – Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո	145

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Բակուր Կարապետյան, Գագիկ Մ. Սարգսյան – Կաթողիկոսասարի մոռացված վանքը	167
Գագիկ Մ. Սարգսյան – Արցախի նորահայտ «Չորաց» եկեղեցին	185
Լիլիթ Փարեմուզյան – Համընդհանուր ցանցային լեզու. հայկական մոդուլ	189

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ռուբեն Գինի – Բենտո դե Գոյիշի և Իսահակ Հայի ճանապարհորդությունը Չինաստան	224
---	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Վահան Բայբուրդյան – Ուշագրավ հետազոտություն հայոց ցեղասպանության մասին	228
Հարություն Մարության – Նոր աշխատություն Աթաթուրքի դերի մասին	241

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ	252
------------------------------------	-----

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ 2015 Г. N2(8)

100-ЛЕТИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

- Гагик Казинян** – Политико-правовые проблемы признания и компенсации геноцида армян: новая стратегия исследования и подготовки вопроса 27
Авик Исаакян – Армянский вопрос в мировоззрении Аветика Исаакяна 28

СТАТЬИ

- Ованес Хорикян** – Западные и южные границы сатрапской Армении в VI–IV вв. до н. э. 65
Алексан Акопян – Этнические процессы в Кавказской Албании в Период античности и в раннем средневековье 69
Татевик Саргсян – Село Тополевка в Крыму и его армянские памятники 84
Лилит Симонян – Кровь и клятва: обряды, относящиеся к кровному родству .. 143
Ваан Меликян – Общественно – политическая жизнь западных армян после большевистского переворота..... 165

СООБЩЕНИЯ

- Бакур Карапетян, Гагик М. Саргсян** – Забытый монастырь в Католикосасаре ... 176
Гагик М. Саргсян – Новонайденная арцахская церковь «Зорац» 187
Лилит Паремюзян – Универсальный сетевой язык: армянский модуль..... 195

ПУБЛИКАЦИИ

- Рубен Гини** – Путешествие в Китай Бенто де Гоиша и Исаака Армянина 196

РЕЦЕНЗИИ

- Ваан Байбуртян** – Примечательное исследование о Геноциде армян..... 240
Арутюн Марутян – Новое исследование о роли Атагюрка..... 251

- РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ** 254
-

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES 2015 N2(8)

THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE

- Gagik Ghazinian** – The Legal and Political Problems of Recognition and Compensation of the Armenian Genocide. A New Strategy of Investigation and Preparation of the Issue..... 7
Avik Isahakyan – The Armenian Cause in the World Outlook by Avetik Isahakian 38

ARTICLES

- Hovhannes G. Khorikyan** – The Western and Southern Boundaries of Satrapic Armenia in the VI – IV Centuries B. C..... 41
Aleksan H. Hakobyan – The Study of Ethnic Processes in the Caucasian Albania in Antiquity and Early Middle Ages 82
Tatevik E. Sargsyan – Topolyovka Village in Crimea and its Armenian Monuments 117
Lilit Simonian – Blood and Oath: Rites Concerning Blood Kinship 119
Vahan Melikyan – Public and Political Live of West Armenians Following the Bolshevik Coup D'état..... 164

REPORTS

- Bakur Karapetyan, Gagik M. Sargsyan** – The Forgotten Monastery of the Katholikosasar Mountain 178
Gagik M. Sargsyan – A Newly Found «Zorac» Church of Artsakh 180
Lilit Paremuzyan – A Universal Networking Language: the Armenian Module 194

PUBLICATIONS

- Ruben Giney** – Journey of Bento de Göis and Isaac the Armenian to China..... 226

BOOK REVIEWS

- Vahan Baibourtian** – A Remarkable Study on the Armenian Genocide..... 239
Harutyun Marutyan – New Research on the Role of Atatürk..... 250

- GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS** 253
-

THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ

GAGIK GHAZINIAN

Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician NAS RA

law@ysu.am

THE LEGAL AND POLITICAL PROBLEMS OF RECOGNITION AND COMPENSATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE. A NEW STRATEGY OF INVESTIGATION AND PREPARATION OF THE ISSUE

Key words: declaration, strategy, policy, legal, plane, legal, grounds, chronicle, documentary, atlas, legal authority

On the eve of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide the summary document of national policy directed at its recognition and condemnation became “The All-Armenian Declaration of the Armenian Genocide’s 100 Anniversary”. In contrast with the domestic and foreign policy implemented in the previous period with regard to the Genocide, that could be called “the policy of facts”, the Declaration is a qualitative U-turn. The sharp change of the implemented national and state-directed policy in this domain is manifested by Item 6 of the Declaration stating that “the integrated will of Armenia and of the Armenian Nation is to achieve International recognition and to overcome the aftermath of the Armenian Genocide”. Evidently, Armenia is set out on a new and most probably a long-time process, viz.: translocating the issue of the Armenian Genocide from the plane of history to the plane of legal reality so as to prepare the basic structure for presenting claims for compensation, rather than to wait for Turkey’s recognition.

In the Armenian Genocide as in one of the elements of the Armenian issues putting forward this type of strategic issue will demand first of all to hold summary monitoring of policies implemented in that direction to date, that is to explore what has been done and what is to be done further on.

It has to be acknowledged in this regard that until now the policies of the Armenian organizations and of the Armenian diplomacy following the declaration of Independence have achieved certain success mostly in two directions:

- a) Recording facts of the Genocide as implemented by Armenia's Diaspora and the foreign explorers, having by now acquired a considerable amount of data.
- b) Recognition and condemnation of the Armenian Genocide by a part of states possessing basic International rights, as well as by a certain number of International organizations.

What has been done is of course a mammoth task; however, it is evidently not sufficient. Therefore, a new issue is arising in connection with the Armenian Genocide: the issue of building the intermediate tactical objectives to achieve the strategic national and statehood-directed objectives.

Until now we have not possessed either a specially built-up policy or a basic research mechanism for its deployment. That issue has never been approached in its complexity or practical and multilateral structure. The matter was raised in a campaign-directed or emotive plane rather than in that of the legal practice.

In the strategy for achieving compensation and recognition of the Genocide, it is necessary to reject the demagogical declarations and pathetic emotional speeches. It is necessary to use carefully-worded diplomatically correct formulations in accordance with International Law to determine the strategic objectives as essentially defined in Item 6 of the Declaration, i.e., to achieve recognition of the Armenian Genocide by Turkey and to overcome its aftermath. To implement these strategic objectives, it is necessary to work out a package of legal claims regarding them as initializing the process of rehabilitating the individual, communal and nationwide rights and legitimate interests.

This type of strategy means that looming ahead is a transition from the policy of rehabilitating historic facts and discovering their fact-recording bases to qualitatively new practical orientation of the work to do. That calls forth the need to identify the directions of the forthcoming actions, each accompanied by a list of consecutive operations aimed at resolving the principal objective.

As a strategic objective, to achieve recognition of the Armenian Genocide on the part of Turkey as well as to overcome its aftermath, it is necessary, in our opinion, in the first place, to implement research policy consisting of four component parts:

- a) Diplomatic or foreign policy;
- b) International legal right;
- c) Turkey's domestic legal law;

- d) Building up the geographic documentary atlas of the Armenian Genocide, a factual account of the massacres using archival legal data presented in the form of injuries inflicted upon property.

1. Diplomatic or Foreign-policy component. The strategic objective in this regard is Turkey's recognition of the Genocide and elimination of its aftermath. However, since Turkey has adopted the policy of falsehood and negation of the irrefutable reality, a new issue is coming up: in the course of diplomatic communications with the basic subjects of International relations to achieve recognition and condemnation of the Armenian Genocide on their part. A philosophical reference would be quite appropriate here confirming the rule of changing quantity resulting in changing quality. The policy of negation by Turkey will eventually lead it to a diplomatic and foreign-policy stalemate, since Turkey's political situation will progressively deteriorate in parallel with the quantitative growth of the Armenian Genocide recognition by the International Community. The recognition of Genocide on the part of the principal subjects of International relations will eventually make Turkey give up the policy of denial, recognize and condemn the Genocide. The main stipulating factor here is going to be the progressive part of Turkish society, the youth in the first place, their numbers permanently growing, and their attitude to this issue steadily changing.¹

On the other hand it is to be kept in mind that the modern world finds itself in constant change. On the turn of the 21st century there was revision of borders in Europe and the new wave of newly emerging states moved to the East. In this regard the developments can be very unexpected and beneficial for us, so that to be prepared for that, one has to expand the scope of the countries which have already recognized and condemned the Genocide.

2. The Component of Legal International Recognition, Condemnation and Compensation of the Armenian Genocide. The first research of this subject was done by Professor Yu. Barseghov who substantiated Turkey's responsibility with regard to the Armenian Nation from the viewpoint of International Law for the crime perpetrated.² This problem has been the focus of attention for the Armenian and foreign researchers (Sh. Torikian, V. Tatrian, P. Ohanian, H. Hakobian, I. Arabian, V. Vardanian, A. Papian, A. de Chaias, I.V. Ternon, Armen Marukian³, etc.

¹ This fact is confirmed by Academician Gevorg Poghosian, Director of the Institute of Philosophy, Sociology and Law in his Research (see **Gevorg Poghosian**, 2015, 140 pp.)

² On this point see **Մարուկյան Ա.**, 2014, 3:

³ A. Marukian in his work "Problems of Eliminating the Aftermath of Armenian Genocide and their historical and legal substantiations" (Yerevan, 2014) found out that yet at the turn of the 20th century the Armenian Genocide was considered to be a crime, independent of the later developed and adopted International and legal doctrine on Genocide.

What has been done is not sufficient. It is necessary to fill in and to make the substantiations complete and multilateral. It is unambiguously true that “the research done in the legal plane has an expressly scientific character; therefore it is necessary to translocate the historic facts and the International legal theoretical knowledge to the plane of practical application”.⁴

With regard to the principal strategic objective, it is necessary to assign the legal political program for preparing the International legal basis of the issue that would profoundly denounce the genocide as a fundamental crime against humanity starting from the classical period of International Law until our time. In this domain, the principal objectives consist in working out and showing that prior to the mid-20th century Genocide had already been an action forbidden by the International Law, which Turkey as a state adopted as International legal obligations to regard the Armenians and other minorities as stable and permanent human groups and to prevent their extermination. Thus, starting from the early 19th c. to the early 20th c., including of course the year 1915, the International Community qualified the Turkish actions as actions against humanity. So, **formulation of the International legal grounds for the punishability of the Armenian Genocid** *is interconnected with a number of various specific legal problems*. Those are, in particular:

1. Identifying legal grounds for the punishability of the Armenian Genocide.
2. **The problems of specifying the applicable law with regard to the Armenian Genocide.** Concerning the problem of punish ability for the Armenian Genocide, specifying this problem has a great significance viz.: whether genocide had been banned under International law prior to the prohibition of the crime of genocide and the adoption of the Convention in 1948 stipulating a punishment therefore, or whether the latter was banned only after its validation on October 12 1951. In this problem one has to be guided by the rules of clause 1 of the Convention as well as by the documents that preceded the adoption of the Convention in which documents that criminal action would be unambiguously prohibited.⁵ Also among the proposed legal problems is the study of precedents in the International legal history involving cases of International agreements having retroactive force.

⁴ See Մարության Ա., 2014, 4:

⁵ While discussing the legal problem of applicable law with regard to the Armenian Genocide, we found it expedient to invite the researchers’ attention to the fact that in this connection the subject of scrutiny must be not the existing International or domestic legal regulations providing for legal responsibility, but rather the regulations existing at the time of the effectuated Armenian Genocide. That has an extremely great significance for presenting the future International claims appropriately to avoid failure at International and domestic entities (see Վարդանյան Վ., September 19 –20, 2014).

3. Of particular importance is carrying out the relevant research on International legal succession of the Ottoman Empire and the Turkish Republic Firstly, it is necessary to precisely substantiate that the Turkish Republic is not only a successor of the Ottoman Empire, but that the latter is a successor of the given state's International legal identity. Secondly, it is necessary to clear out whether the Turkish Republic is the successor of the Ottoman Empire within the aspect of the International accountability or the latter's legal succession is limited only to issues of agreements, property payments or archives. It has to be noted that the mentioned problem, i.e.: the problem of responsibility of the successor state for the unlawful actions by the predecessor state has not been sufficiently studied within the scholarship of International Law, and it is necessary to carry out the relevant research at this level as well.
4. Clarifying the International legal responsibilities adopted by the Ottoman Empire in the domain of security for the Armenian population.⁶
5. Specifying the competence of Armenian Republic as the aggrieved party of the Armenian Genocide and the state representing the interests of Genocide victims. It is necessary to specify the problem of legitimacy by Armenian Republic to present such claims. In this context, the priority is to find out the foundations for representing the legal interests towards claiming by the Armenian Republic the elimination of the aftermath of Armenian Genocide. This legal interest is of course substantiated at least by the following circumstances: Firstly, Armenian Republic is the aggrieved party of this International criminal action. Secondly, the latter represents the interests of the entire Armeniency, and lastly, AR

⁶ In the legal domain of the Armenian Genocide there is an ideological vulnerability of research in that the problem of punishability of Turkish Republic is interconnected only with the Genocide Convention and with its possible feedback. In actual fact, the engagement into the discussion on the application of the Convention and its possible coming into force retroactively is nothing else but a legal deadlock. The problem is much deeper: since from the point of view of calling the Turkish Republic to International Legal account it is necessary to clarify not the problem of applicability of Genocide Convention to those events, but rather whether at the time of the Armenian Genocide the Ottoman Empire had International legal responsibility to prevent the extermination of the Armenian Nation as a permanent and stable human group. The International legal analysis of documents relevant to the Armenian Genocide enables us to definitely assert that at the time of implementing Genocide the Ottoman Empire had an International legal responsibility to prevent the Genocide from happening and not to implement the same. The existence of this responsibility is unambiguously attested by the Berlin 1878 Agreement, clause 61 in particular, as well as by the responsibilities adopted by Ottoman Empire at the Hague Convention in 1899 on the war-time legislation, see the Preface to the 1899 Convention, and other documents, asserting the responsibilities of Ottoman Empire. Similar responsibilities were confirmed on May 24, 1915, by the Joint Declaration of the Entente States where the wording "CRIME AGAINST HUMANITY AND CIVILIZATION" were used for the first time.

represents diplomatic defense of its own citizens or their legal successors, raising the relevant claims.⁷

6. From the point of view of claims, of great importance are the specifications of the claims advanced as well as their types and forms. The Armenian Genocide resulted in a great number of injuries to the Armenian Nation as well as to individuals. In the domain of demands the leading problem is the interstate (International legal) claims. It is to be noted that according to the contemporary International Law, the International legal responsibility bears not punitive but rather rehabilitating character, and it is aimed not at punishing the criminal state, but rather at restoring its legal position that had preceded the relevant International wrongdoing (status quo ante). Of course, in the context of the Armenian Genocide there is a low probability of this type of complete rehabilitation. Therefore, equivalent compensatory mechanisms have to embrace all means aimed at compensating the injuries in the domain of the International legal responsibility, like restitution (financial compensation for both material and moral injuries) and satisfaction, which in the case of the crime of genocide can have various manifestations: starting from a simple apology, up until relevantly justified territorial concessions.⁸

3. The next component of recognition and elimination of the aftermath of the Armenian Genocide will have to be **Research on Turkey's domestic constitutional and current legislation**. This research will enable legal institutions to be denounced for the heirs of the victims to obtain thereby at least compensation of property, as well as realization of responsibility on the part of Turkey.

Despite the difficulties in this domain, success is also quite possible, for the Turkey's legal system since the second half of the 20th century has followed the way of Europeanization. In that legal system there are Institutes, e.g.: constitutional justice, etc., making use of which may result in achieving individual or communal compensations.

On the other hand, one has to examine the Turkey's constitutional acts, edicts and declarations adopted in the 19th c. and in the early 20th c. discussing the discrimination with national attributes and their prohibition by the Turkish domestic constitutional restrictions.

From the point of view of a deeper study of Armenian Genocide of primary importance is to study the details of preparing this crime by the highest bodies of state control in Ottoman Turkey. Evidently, the process of preparing the Armenian

⁷ Հայերի ցեղասպանության համար միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմքերը: 2014, 53:

⁸ See **Վարդանյան Վ.**, September 19–20, 2014.

Genocide was completed in the form of a certain state-controlled program, expressly based upon the criminal intention to effectuate the genocide (Special intent, *Dolus specialis*), and indicating the means of its realization. In this connection, interesting research is being done by Academician R. Safrastian, giving a thorough scrutiny to the problems of Genocide and its genealogy in Ottoman Empire and the relevant domestic legislature of Turkey.⁹ In this connection an interesting source is the verdicts reached by Turkish courts in the 1920s with regard to the government officials, members of the party of Young Turks. Those trials confirm the participation of state authorities in the process of genocide. The data of those trials must also be scrutinized from the viewpoint prohibited by the Turkish criminal legislature. In Turkish criminal legislature, the historical and progressive research of the Institute of crimes against man and mankind can possibly show just the perpetration of the crimes that are prohibited by the Turkish law. In this connection it should be considered that genocide per se is an abstract definition of crime which in reality can be manifested in numerous and multiaspect criminal actions.

4. Preparation of the Reference Atlas of the Armenian Genocide. Foreign visitors to Armenia who we want to become involved with the problems of genocide, can be taken to the memorial of Tsitsernakaberd, then to the museum of Genocide and are given a book describing some events of the Genocide. An ordinary visitor might be satisfied with that, but in the domain of official diplomatic relations it would be expressly insufficient. In the world of political diplomacy emotional impulses are inefficient. The significant things in this domain are the facts corroborating meaningful arguments.

Hence, we must have a geographic atlas of the Armenian Genocide showing and describing all places in Turkey and Armenia Proper from the late 19th century to the early 20th century having been the scene or borne witness to all cases of Genocide, massacres and forcible translocations, with indicated numbers of population subjected to those actions corroborated by documents and references, in particular: International, Turkish, Foreign, Armenian (down to witness accounts and source-bearing publications).

A very interesting aspect is presented in the work by Reimond Gevorkian, “Геноцид Армян. Полная История. М. 2015. (translated from English). A feature of this research is a geographic approach by the author and his attempt to recreate the

⁹ See **Սաֆրաստյան Ռ.**, 2014, 5–19 as well as other publications of the same source of the last few years in which the Author states that the state-directed program of the Armenian Genocide had existed not in the form of a single document, but of three documents. Common for these three documents are the available intention to effectuate the Genocide, as well as the available specific means to perpetrate this crime.

images of the Armenian Genocide within the circles of Turkey's governance. According to the concept of the writer, the initial description includes the Armenian-populated localities within the Turkish administrative regions, their population's quantitative and qualitative characteristics, as well as public institutions. The subsequent presentations include the Genocide aftermath, genocide-confirming facts and the listings of corrupted state-employed officials.¹⁰ However, there is one characteristic flaw of the research conceded by the author: It does not contain data from the Russian military and diplomatic archives.¹¹ Having adopted this research as an exemplary ground, we suggest to fill it in with original Armenian and Russian archival documentary data. According to R. Knorkian's formulation, "the inventory of officials" apart from the inventory, there must also be listings of the property possession, both movable and immovable, descriptions of businesses, banking assets, etc.¹² The listings must include not only private property, but also the public property of Armenian communities, churches, charities, educational facilities, etc. In this connection the American authors have prepared an interesting report using a grant from ARF showing all possible forms of compensation and the righteous decision making.¹³

This type of detailed and specific research will provide a documentary ground for further action. A shorter version of this research can be published in many languages and spread around. The two versions of this document can be compared to the original criminal case and the indictment, or bill of particulars.

The emergence of this type of directory is very important: its basic significance includes several directions: Using this instrument, the problem is translocated from the emotional domain to the domain of factual and legal knowledge. Apart from legal aspects, that will have great significance in the fields of politics and public relations.

The extended version of this atlas may play a significant role in case of discussing some issues in diplomatic environment. In this rapidly changing world this contingency may emerge very unexpectedly. But we are still essentially unprepared to it.

¹⁰ **Ditto**, 8:

¹¹ True, prior to deportation, at certain places the movables were sold by Armenians, however, those sales cannot be regarded as lawful, for they were done urgently and under duress, physical and psychological, at low prices, incomparable to the market. Selling goods under threat has always been considered a good cause for calling off a deal.

¹² True, prior to deportation, at certain places the movables were sold by Armenians, however, those sales cannot be regarded as lawful, for they were done urgently and under duress, physical and psychological, at low prices, incomparable to the market. Selling goods under threat has always been considered a good cause for calling off a deal.

¹³ See Հատուցումներ Հայոց ցեղասպանության դիմաց: 2014, 24 էջ:

Only in these four directions on condition of a steady and scheduled systematic work, as well as favorable International attitude, the Armenian Nation may succeed in having the Armenian Genocide recognized and its aftermath eliminated.

However, the main problem of success is that there be a mighty Armenian Republic free of political perturbations, mob-style democracy, foreignist idolatry and poverty. Hence, prior to deploying the Declaration, it is necessary to bring to rights the Armenian statehood, raise its legal authority, which will be the shining tribute to the victims of Genocide.

Thus, To translocate the issue of Armenian Genocide from historical plane to the practical legal plane, it is necessary to apply a new strategy to research and preparation of the issue, which includes five components: diplomacy or foreign policy, International law, Turkey's domestic legal grounds, Preparation of factual-documentary atlas of the Armenian Genocide upgrading the legal authority of the Armenian Statehood.

English by Hachatoor

BIBLIOGRAPHY

Պողոսյան Գ., – 2015, Հայ-թուրքական հարաբերությունների ընկալումը հասարակական գիտակցության մեջ, Երևան, 2015

Հայերի ցեղասպանության համար միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմքերը: (Իրավական ուղեցույց) **Վ. Վարդանյան, Ե. Կիրակոսյան, Լ. Գևորգյան**, Երևան, 2014:

Հատուցումներ Հայոց ցեղասպանության դիմաց: Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրության խմբի զեկույցը, վերջնական զեկույց, 2014:

Մարուքյան Ա., – 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014:

Մաֆրաստյան Ռ., – 2014, Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին (1915 թ. Մայիսի 30) «Հայագիտության հարցեր» հանդես, ԵՊՀ, Institute of Armenian Studies, N 1, Երևան, 2014 էջ 5–19:

Վարդանյան Վ., – 2014, «Հայոց ցեղասպանության պատժելիության միջազգային իրավական հիմքերի հիմնահարցը. Առկա լուծումներ և արդի հիմնախնդիրներ», a report presented at the 5th Congress “Armenia – Diaspora”, Yerevan, September 19–20, 2014).

ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ

իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

law@ysu.am

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ. ՀԱՐՑԻ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԵՎ
ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Բանալի բառեր – հոչակագիր, ռազմավարություն, քաղադարատար, քաղաքականություն, իրավական հարթություն, իրավական հիմքեր, փաստավերագրական ատլաս, իրավահեղինակություն:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի շեմին դրա ճանաչման և դատապարտման ուղղությամբ իրականացվելիք ազգային քաղաքականության ամփոփ փաստաթուղթը դարձավ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հոչակագիրը»: Հոչակագիրն ի տարբերություն նախորդ շրջանի ցեղասպանության կապակցությամբ իրականացվող ներքին և արտաքին քաղաքականության, որը կարելի է որակել «փաստերի քաղաքականություն», ազդարարում է որակական շրջադարձ: Ոլորտում իրականացվող ազգային և պետական քաղաքականության այդ շրջադարձն արտահայտվում է Հոչակագրի 6-րդ կետով, համաձայն որի «Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքն է հասնել Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչմանը և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանը»: Ակնհայտ է, որ Հայաստանը սկսում է նոր, ամենայն հավանականությամբ երկարատև գործընթաց, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը պատմական հարթությունից տեղափոխել գործնական իրավական հարթություն և բացի Թուրքիայի կողմից այն ճանաչելուց հիմքեր նախապատրաստել հատուցման պահանջ ներկայացնելու համար:

Հայոց ցեղասպանության՝ որպես հայկական հարցի տարրերից մեկի հարցում նման ռազմավարական խնդրի առաջադրումը, առաջին հերթին պահանջում է անցկացնել այդ ուղղությամբ մինչև այժմ իրականացված քայլերի և քաղաքականության ամփոփում-մոնիտորինգ, այսինքն՝ պարզել թե ինչ է արվել, ինչ չի արվել և ինչ պետք է արվի ապագայում:

Այս կապակցությամբ պետք է փաստել, որ մինչ այժմ հայկական կազմակերպությունների և Հայաստանի անկախացումից հետո հայ դիվանագիտությամբ

յան իրականացրած քաղաքականությունը հաջողություններ է արձանագրել հիմնականում երկու ուղղություններով.

ա) Հայոց ցեղասպանության փաստերի արձանագրումը, որն իրականացվել է Հայաստանի, Սփյուռքի և օտար հետազոտողների կողմից և ներկայումս արդեն հավաքվել է մեծ քանակությամբ փաստական նյութ,

բ) միջազգային իրավունքի հիմնական սուբյեկտների՝ պետությունների մի մասի, ինչպես նաև որոշ միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը:

Արվածն, իհարկե, ծանրակշիռ գործ է, սակայն ակնհայտ է, որ դա դեռևս բավարար չէ: Հետևաբար առաջանում է Հայոց ցեղասպանության հետ կապված ազգային/պետական քաղաքականության ռազմավարական նպատակների, այդ նպատակներին հասնելու համար միջանկյալ խնդիրների ու մարտավարության կառուցման հարցը:

Մինչ այժմ այս հարցում մենք չենք ունեցել հստակ կառուցված քաղաքականություն և դրա ապահովման հետազոտական բազա: Խնդրին չենք մոտեցել համալիր, բազմակողմանի, ամբողջական և որ ամենակարևորն է՝ գործնական դիրքերից: Հարցն արծարծվել է ավելի շատ քարոզչական, հուզական, քան թե գործնական-իրավական հարթության վրա:

Ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման, հատուցման հասնելու ռազմավարության հարցում պետք է հրաժարվել ամպագոռզոռ հայտարարություններից, պաթետիկ-հուզական ելույթներից: Անհրաժեշտ է զգույշ, կոռեկտ, դիվանագիտական ու միջազգային իրավունքին հարիր ձևակերպումներով որոշել ռազմավարական նպատակը, որը, ըստ էության, սահմանված է Հռչակագրի 6-րդ կետում. **հասնել Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և դրա հետևանքների հաղթահարմանը:** Այս ռազմավարական նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ է մշակել իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտարկելով այն որպես անհատական, համայնքային և համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:

Այսպիսի ռազմավարությունը նշանակում է, որ պատմական փաստերի վերականգնման, դրանց փաստագրական հիմքերի հայտնաբերման և արձանագրման քաղաքականությունից պետք է անցում կատարել որակապես նոր, գործնական ուղղվածություն ունեցող աշխատանքի: Դրա համար անհրաժեշտ է որոշել հետագա գործողությունների ուղղությունները, դրանցից ամեն մեկում գլխավոր խնդիրը, խնդրի լուծմանն ուղղված միջոցառումների ցանկը:

Որպես ռազմավարական նպատակ՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը, դրա հետևանքների հաղթահարմանը հասնելու համար,

մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է իրականացնել առաջին հերթին հետազոտական քաղաքականություն, որը պետք է ներառի չորս բաղադրատարր.

- ա) դիվանագիտական կամ արտաքին քաղաքական,
- բ) միջազգային իրավական,
- գ) Թուրքիայի ներպետական իրավական,

դ) Հայոց ցեղասպանության աշխարհագրական, փաստավավերագրական ստղասի կառուցումը, կոտորածները հաստատող փաստական, արխիվային, իրավական նյութի հաշվառումը, հասցված գուքային վնասների չափերի հաշվարկումը:

1. Դիվանագիտական կամ արտաքին քաղաքական բաղադրատարր:

Այս ուղղությամբ ռազմավարական նպատակը Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դրա հետևանքների վերացումն է: Բայց քանի որ Թուրքիան որդեգրել է կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման քաղաքականություն, ապա առաջանում է նոր խնդիր՝ միջազգային հարաբերությունների հիմնական սուբյեկտների հետ դիվանագիտական շփումների ընթացքում հասնել նրանց կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և դատապարտմանը: Այստեղ տեղին է դիպեկտիկայի օրինաչափության վկայակոչումը՝ քանակական փոփոխությունները ի վերջո հանգեցնելուն են որակական փոփոխությունների: Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունն ի վերջո իրեն հանգեցնելու է դիվանագիտական ու արտաքին քաղաքական փակուղու, որովհետև միջազգային հանրության կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քանակական աճին զուգընթաց Թուրքիայի արտաքին քաղաքական վիճակն ավելի ու ավելի է վատթարանալու: Միջազգային հարաբերությունների հիմնական սուբյեկտների կողմից ցեղասպանության ճանաչումը ի վերջո Թուրքիային ստիպելու է հրաժարվել ժխտողական քաղաքականությունից, ճանաչել ու դատապարտել այն: Դրան նպաստող կարևորագույն գործոն է նաև թուրք հասարակության առաջադեմ մասի, այդ թվում առաջին հերթին՝ երիտասարդության (որոնց թիվն անընդհատ ավելանալու միտում ունի), վերաբերմունքի դրական փոփոխությունը այս հարցի նկատմամբ¹:

Մյուս կողմից պետք է նկատի ունենալ, որ արդի աշխարհը հայտնվել է անընդհատ վերաձևումների շրջանում: 20-րդ վերջին և 21-րդ դարի սկզբին Եվրոպայում պետությունների սահմանների վերանայումները և նոր պետությունների առաջացման ալիքը տեղափոխվել է Արևելք: Այս կապակցությամբ զարգացումները կարող են լինել շատ անսպասելի և մեզ համար նպաստավոր, և դ-

¹ Այդ հանգամանքի մասին վկայում են, մասնավորապես՝ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Գևորգ Պողոսյանի հետազոտությունների արդյունքները (տե՛ս **Պողոսյան Գ.**, 2015):

րան պատրաստ լինելու համար պետք է ձգտել ընդլայնել Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած պետությունների շրջանակը:

2. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հատուցման միջազգային իրավական բաղադրատարրը: Այս ուղղությամբ կատարված առաջին հետազոտություններն իրականացրել է պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովը, ով միջազգային իրավունքի տեսակետից հիմնավորել է Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացրած հանցագործության համար²: Այս հիմնախնդիրը եղել և մնում է հայ և օտարազգի հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում (Շ. Թորիկյան, Վ. Տատրյանը, Պ. Օհանյանը, Հ. Հակոբյանը, Ի. Արաբյանը, Վ. Վարդանյանը, Ա. Պապյանը, Ա. դե Չայասը, Ի.Վ. Տերնոնը, Արմեն Մարուքյանը³ և այլոք):

Բավարարվել արվածով չի կարելի: Հարկավոր է կատարված հիմնավորումները լրացնել, դարձնել ամբողջական, բազմակողմանի: Միանշանակ կարելի է համաձայնվել այն տեսակետի հետ, որ «իրավական հարթության վրա կատարված ուսումնասիրությունները կրում են ավելի շատ գիտատեսական բնույթ, այնինչ անհրաժեշտ է պատմական փաստերը և միջազգային իրավական տեսական գիտելիքները տեղափոխել գործնական կիրառական հարթություն»⁴:

Ելնելով ռազմավարական գլխավոր նպատակից, անհրաժեշտ է նախանշել հարցի միջազգային-իրավական հիմքերի նախապատրաստման քաղաքական-իրավական ծրագիր, որում պետք է փորձել խորքային և հիմնավոր կերպով վեր հանել ցեղասպանության՝ որպես մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործության միջազգային-իրավական հիմքերը, սկսած դասական միջազգային իրավունքի շրջանից մինչև մեր օրերը: Այս ոլորտում գլխավոր խնդիրներ են՝ մշակել և ցույց տալ, որ մինչև 20-րդ դարի կեսը միջազգային իրավունքում ցեղասպանությունն արդեն արգելված արարք էր, որ Թուրքիան որպես պետություն ստանձնել էր միջազգային իրավական պարտավորություններ կանխարգելելու հայերի և այլ փոքրամասնությունների որպես կայուն և մշտական մարդկային խմբերի ոչնչացումը՝ սկսած 19-րդ դարի սկզբից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, որ դեռևս 1915 թ. միջազգային հանրությունը Թուրքիայի գործողությունները որակել էր որպես մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործություն: Այսպիսով, *Հայոց ցեղասպանության պատճելիության միջազգային իրավական հենքի*

² Այդ մասին տե՛ս **Մարուքյան Ա.**, 2014, 3:

³ Ա. Մարուքյանի «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները» աշխատանքում (Երևան, 2014 թ.) հեղինակը հիմնավորել է, որ դեռ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Հայոց ցեղասպանությունը հանցագործություն է համարվել, անկախ հետագայում մշակված և ընդունված գենոցիդի միջազգային իրավական դոկտրինայի:

⁴ Տե՛ս **Մարուքյան Ա.**, 2014, 4:

վերհանումը փոխկապակցված է մի շարք տարաբնույթ իրավական հիմնահարցերի հստակեցման հետ: Դրանք են մասնավորապես.

1. Հայոց ցեղասպանության պատժելիությունը հիմնավորող իրավական հիմքերի վերհանումը,
2. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հստակեցման հիմնահարցերը: Անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության պատժելիության հարցում չափազանց մեծ նշանակություն ունի այն խնդրի հստակեցումը, թե, արդյոք, ցեղասպանությունը, արգելված է եղել միջազգային իրավունքում մինչև Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին 1948 թ. կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) ընդունումը, թե վերջինս արգելվել է միայն դրա ուժի մեջ մտնելուց հետո, այն է՝ 1951թ. հունվարի 12-ին: Տվյալ հարցում պետք է առաջնորդվել հենց Կոնվենցիայի դրույթներով հոդված 1-ի դրույթներով, ինչպես նաև այլ փաստաթղթերով, որոնք նախորդել են Կոնվենցիայի ընդունմանը և որոնցում միանշանակորեն ճանաչվում է մինչև Կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելն այդ հանցավոր արարքի արգելված լինելը⁵: Առաջարկվող մշակվելիք իրավական հիմնահարցերից է նաև միջազգային պայմանագրերի հետադարձ ուժի նախադեպերի ուսումնասիրությունը միջազգային իրավունքի պատմության մեջ:
3. Չափազանց կարևոր պետք է համարել Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավահաջորդության վերաբերյալ համապատասխան ուսումնասիրությունների կատարումը: Առաջին, անհրաժեշտ է հստակորեն հիմնավորել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է ոչ թե սուկ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, այլ, որ վերջինս տվյալ պետության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողն է: Երկրորդ, անհրաժեշտ է պարզել, թե Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է, արդյոք, Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ նաև միջազգային պատասխանատվությանն առումով, թե վերջինիս իրավահաջորդությունը սահմանափակվում է միայն պայմանագրերի, սեփականության, պարտքի և արխիվների հարցերով: Պետք է նշել, որ հիշյալ

⁵ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հիմնահարցը քննարկելիս, նպատակահարմար ենք համարում հետազոտողների ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ տվյալ տեսանկյունից վերլուծության առարկա պետք է դառնան ոչ թե ցեղասպանության հանցագործության համար միջազգային իրավական պատասխանատվություն նախատեսող առկա միջազգային և ներպետական իրավակարգավորումները, այլ Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակահատվածում գոյություն ունեցածները: Սա չափազանց կարևոր նշանակություն ունի հետագա միջազգային իրավական պահանջները պատշաճ եղանակով ներկայացնելու և տարատեսակ միջազգային և ներպետական ատյաններում ձախողումներից խուսափելու համար (տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, 2014):

հիմնախնդիրը, այն է՝ իրավանախորդ պետության հակաիրավական արարքների համար իրավահաջորդի պատասխանատվությանն հիմնահարցը բավականաչափ ուսումնասիրված չէ միջազգային իրավունքի գիտության մեջ և անհրաժեշտ է համապարփակ հետազոտություններ կատարել նաև այս հարթությունում:

4. Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ազգաբնակչության անվտանգության ոլորտում ստանձնած միջազգային իրավական պարտավորությունների ծավալի հստակեցումը⁶:
5. Հայաստանի Հանրապետության, որպես Հայոց ցեղասպանության արդյունքում տուժած և ցեղասպանության գոհերի շահերը ներկայացնող պետության իրավասության շրջանակների հստակեցումը: Ահրաժեշտ է հստակեցնել նաև Հայաստանի Հանրապետության կողմից նման պահանջներ ներկայացնելու իրավաչափության հիմնահարցը: Տվյալ համատեքստում նախևառաջ անհրաժեշտ է պարզել ՀՀ կողմից Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացմանն առնչվող պահանջներ ներկայացնելու իրավական շահագրգռվածության (locus standi) հիմքերը: Նման իրավական շահագրգռվածությունը, իհարկե, հիմնավորվում է առնվազն հետևյալ հանգամանքներով. նախ Հայաստանի Հանրապետությունը տվյալ միջազգային իրավախախտումից տուժած պետություն է, երկրորդ վերջինս ներկայաց-

⁶ Հայոց ցեղասպանության իրավական հարթության ոլորտում առկա հետազոտությունների հայեցակարգային խոցելիությունը նրանում է, որ դրանցում Թուրքիայի Հանրապետության պատժելիության հիմնահարցը փոխկապակցվում է միմյայն կամ գերազանցապես Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի և դրա հնարավոր հետադարձության հետ: Իրականում Կոնվենցիայի կիրառելիության և դրա հնարավոր ռետրոակտիվ ուժի վերաբերյալ տեսական բանավեճի մեջ մտնելը ոչ այլ ինչ է, քան իրավական ծուղակ: Հիմնահարցը շատ ավելի խորքային բնույթ է կրում, քանզի Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվությանն կանչելու տեսանկյունից անհրաժեշտ է պարզել ոչ թե այդ իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հիմնահարցը, այլ այն, թե Հայոց ցեղասպանության ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունն ուներ, արդյոք, միջազգային իրավական պարտավորություն թույլ չտալու ժողովրդի, որպես մշտական և կայուն մարդկային խմբի ոչնչացումը: Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերի միջազգային իրավական վերլուծությունը թույլ է տալիս վստահաբար պնդել, որ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելիս Օսմանյան կայսրությունն ուներ միջազգային իրավական պարտավորություն կանխարգելելու և չկատարելու նման ոչնչացումը: Նման պարտավորության առկայության մասին աներկբայորեն վկայում են, մասնավորապես, Բեռլինի 1878 թ. պայմանագրի (մասնավորապես հոդված 61), Պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին Հաագայի 1899 թ. կոնվենցիաների (մասնավորապես Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1899 թ. կոնվենցիայի նախաբան)⁶ և այլ փաստաթղթերի հիման վրա Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները: Նման պարտավորությունների գոյության վառ վկայությունն է նաև 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի պետությունների համատեղ հռչակագիրը, որտեղ առաջին անգամ օգտագործվեց հանցագործություն մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ արտահայտությունը:

նում է համայն հայության շահերը և, վերջապես, ՀՀ-ն իրականացնում է իր իսկ քաղաքացիների կամ նրանց իրավահաջորդների դիվանագիտական պաշտպանություն՝ ներկայացնելով համապատասխան պահանջներ⁷:

6. Պահանջատիրության տեսանկյունից չափազանց կարևոր նշանակություն ունի ներկայացվելիք պահանջների և դրանց տեսակների ու ձևերի հստակեցումը: Հայոց ցեղասպանության արդյունքում հայ ժողովրդին և առանձին անհատներին պատճառված վնասները բազմապիսի են և բազմատեսակ: Պահանջատիրության տիրույթում, իհարկե, առավելապես կարևորվում է միջպետական (միջազգային իրավական) պահանջներ ներկայացնելու հիմնահարցը: Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքում միջազգային իրավական պատասխանատվությունը կրում է ոչ թե պատժիչ, այլ վերականգնողական բնույթ և ուղղված է, ոչ թե իրավախախտ պետությանը պատժելուն, այլ այն իրավական վիճակի վերականգնմանը, որը նախորդել է համապատասխան միջազգային իրավախախտման կատարմանը (status quo ante): Իհարկե Հայոց ցեղասպանության համատեքստում քիչ հավանական է թվում նման ամբողջական վերականգնման հնարավորությունը: Ուստիև, համարժեք հատուցման մեխանիզմները պետք է ընդգրկեն միջազգային իրավական պատասխանատվության ոլորտում վնասի հատուցմանն ուղղված բոլոր միջոցները, ինչպիսիք են ռեստիտուցիան, փոխհատուցումը (թե նյութական, թե բարոյական վնասի ֆինանսական հատուցումը) և սատիսֆակցիան (բավարարումը), որը ցեղասպանության հանցագործության պարագայում կարող է ունենալ տարատեսակ դրսևորումներ՝ սկսած հասարակ ներողության հայցումից և մինչև համապատասխան արդարացի տարածքային հատուցումների տրամադրումը⁸:

3. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և հետևանքների վերացման քաղաքականության հաջորդ բաղադրատարրը պետք է դառնա **Թուրքիայի ներպետական սահմանադրական և ընթացիկ օրենսդրության հետազոտությունը**: Այդ հետազոտությունը հնարավորություն կտա վեր հանել այն իրավական ինստիտուտները, որոնցով ցեղասպանության գոհերի ժառանգները կկարողանան հասնել զոհնե գույքային հատուցման, ինչպես նաև Թուրքիայի նկատմամբ պատասխանատվության իրացման:

Չնայած բարդությունների այս ոլորտում անշուշտ հաջողություններ հնարավոր կլինի արձանագրել, որովհետև Թուրքիայի իրավական համակարգը 20-

⁷ Հայերի ցեղասպանության համար միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմքերը: Իրավական ուղեցույց, 2014, 53:

⁸ Տե՛ս Վարդանյան Վ., «Հայոց ցեղասպանության պատժելիության միջազգային իրավական հիմքերի հիմնահարցը. Առկա լուծումներ և արդի հիմնախնդիրներ»։ Չեկույց ներկայացվել է «Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողով»-ի շրջանակներում, Երևան, 2014, սեպտեմբերի 19–20:

րդ դարի երկրորդ կեսից գնացել է եվրոպականացման ուղղությամբ: Այդ իրավական համակարգում կան ինստիտուտներ, օրինակ՝ սահմանադրական արդարադատությունը և այլն, որոնք օգտագործելով միզուցե հնարավոր է հասնել անհատական և համայնքնային հատուցման:

Մյուս կողմից պետք է վեր հանվեն Թուրքիայի այն սահմանադրական ակտերը, հռչակագրերն ու հրովարտակները, որոնք ընդունվել են 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին և, որոնցում արծարծվում էր ազգային հատկանիշով խտրականությունը, դրա արգելքը, Թուրքիայի ներպետական սահմանադրական պարտավորությունները:

Հայոց ցեղասպանության ավելի խորը ուսումնասիրության տեսանկյունից խիստ կարևոր է օսմանյան Թուրքիայի պետական կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից այդ հանցագործության նախապատրաստման մանրամասների բացահայտումը: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման գործընթացը ամբողջացել է որոշակի պետական ծրագրի տեսքով, որտեղ արտահայտված էր ցեղասպանություն իրագործելու հանցավոր դիտավորությունը (Special intent (Dolus specialis)) և նշված էին այն իրականացնելու միջոցները: Այս առումով հետաքրքիր հետազոտություններ է իրականացնում ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանը, որը համակողմանի հետազոտում է Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանության հիմնահարցերը և դրա հետ կապված Թուրքիայի ներպետական օրենսդրությունը⁹: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր աղբյուր է նաև 1920-ական թվականների թուրքական դատարանների կայացրած դատավճիռները երիտթուրքերի կառավարության պաշտոնյաների նկատմամբ: Այդ դատավարությունները հաստատում են պետական իշխանության և իշխանավորների մասնակցությունը ցեղասպանության գործընթացին: Այդ դատավարություններում պարունակվող տվյալները պետք է դիտարկել նաև Թուրքիայի քրեական օրենսդրությամբ արգելված արարքների տեսանկյունից: Թուրքիայի քրեական օրենսդրության մեջ մարդու և մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների ինստիտուտի պատմական զարգացման հետազոտությունը հնարավոր է որ ցուցադրի հենց թուրքական օրենքներով արգելված հանցանքների կատարման փաստը: Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ, որ ցեղասպանությամբ

⁹ Տե՛ս Ռ. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին /1915 թ. Մայիսի 30/, Հայագիտության հարցեր, Հանդես, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, թիվ 1, Երևան, 2014, էջ 5-19, ինչպես նաև նույնի վերջին տարիների այլ հրատարակումները, որոնցում հեղինակը հիմնավորում է, որ Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը գոյություն է ունեցել ոչ թե մեկ, այլ երեք փաստաթղթի տեսքով: Այդ վավերագրերի համար ընդհանուր է ինչպես ցեղասպանության իրականացման դիտավորության, այնպես էլ այդ հանցագործությունը իրագործելու կոնկրետ միջոցների առկայությունը:

յունն ինքը վերացարկված հանցակազմ է, որն իրականության մեջ կարող է դրսևորվել բազմաթիվ և բազմատեսակ սովորական քրեաիրավական արարքների կատարմամբ:

4. Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ատլաս տեղեկատուի նախապատրաստումը: Հայաստան այցելող օտարերկրացուն, որին ուզում ենք հաղորդակից դարձնել ցեղասպանության հարցերին, կարող ենք առաջին հերթին տանել Ծիծեռնակաբերդ, այնուհետև ցեղասպանության թանգարան, նվիրենք ինչ-որ գիրք՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ինչ-որ դրվագին: Սովորական օտարերկրացի այցելուի համար երևի թե բավարար է այսքանը, բայց դիվանագիտական պաշտոնական հարաբերությունների ոլորտում դրանք խիստ անբավարար միջոցառումներ են: Դիվանագիտական քաղաքական ոլորտում զգայական-զգացմունքային դրսևորումները շատ թույլ ազդակներ են: Այստեղ հարգի են փաստերը, դրանք վավերացնող, հաստատող իրավավիճակների հիմքերը:

Այստեղից էլ հետևում է, որ մենք պետք է ունենանք Հայոց ցեղասպանության աշխարհագրական ատլաս (պայմանական անվանենք այսպես), որում կներկայացվի Թուրքական պետության բոլոր տարածքներում և բուն Հայաստանում 19-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը տեղի ունեցած ցեղասպանության և կոտորածների, բռնատեղափոխումների բոլոր դեպքերը, կոտորված և բռնատեղափոխված բնակչության քանակը, դրանք հաստատող վավերագրական-իրավական փաստերը, մասնավորապես՝ ա) միջազգային, բ) թուրքական, գ) օտարերկրյա, դ) հայկական (ընդհուպ մինչև ականատեսների հուշերը), այդ նյութերի աղբյուրները, գտնվելու վայրը, հրապարակված լինելու դեպքում վկայակոչումները և այլն:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր ուղղվածություն ունի Ռայմոն Գևորգյանի «Геноцид Армян, Полная история, М., 2015» հրատարակությունը, որը դրա անգլերեն տարբերակի թարգմանությունն է: Այդ հետազոտության առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը հետազոտության հիմքում դրել է աշխարհագրական մոտեցումը և փորձել է վերականգնել Հայոց ցեղասպանության պատկերը Թուրքիայի վարչական շրջաններում: Հետազոտողի այս մոտեցման հիման վրա, սկզբում նկարագրվում են Թուրքիայի վարչական շրջաններում հայկական բնակավայրերը, դրանց բնակչությունը, բնակչության քանակական և որակական կողմերը, հանրային հիմնարկները: Այնուհետև ներկայացվում են ցեղասպանության հետևանքները, բերվում են ցեղասպանությունը հաստատող փաստերը, մեղսագործ պետական «պաշտոնյաների ինվենտարիզացիան»¹⁰: Սակայն ինչպես հեղինակն է խոստովանում, իր հետազոտությանը

¹⁰ Տե՛ս Кеворкян Р., 2015, 10.

բնութագրական է նաև որոշակի թերություն: Այն չի ներառում ժուռական գին-վորական և դիվանագիտական արխիվների նյութերը¹¹: Այս հետազոտությունն ընդունելով որպես օրինակելի հիմք՝ առաջարկում ենք այն լրացնել արդեն բուն հայկական և ժուռական արխիվային վավերագրական նյութերով: Ըստ Ռ. Կևորկյանի ձևակերպման «չինովնիկների ինվենտարիզացիայից», գույքագրումից բացի պետք է կազմել ամեն մի հայկական թաղամասի, բնակավայրի, բառիս բուն իմաստով գույքի՝ սեփականության գույքագրումը՝ ներառելով դրանում շարժական և անշարժ գույքը, բիզնեսը, բանկային ակտիվները և այլն: Ընդ որում ոչ միայն մասնավոր սեփականության, այլև հայկական համայնքների հանրային գույքի՝ եկեղեցական, բարեգործական, կրթական և այլն¹²: Այս կապակցությամբ ՀՅԴ դրամաշնորհի միջոցով հետաքրքիր գեկուցում են պատրաստել ամերիկացի հեղինակները, ովքեր վեր են հանել հատուցման բուրդը հնարավոր ձևերը և արդարացի լուծման միջոցները¹³:

Այս կերպ՝ մանրամասն և կոնկրետ հետազոտությունների իրականացումը այն կվերաճի հաստատված փաստավավերագրական հիմքի: Դրա հիման վրա կարելի է ձեռնարկել նույնի ավելի համառոտ տարբերակի կազմումը, թարգմանել այն աշխարհի շատ լեզուներով ու տարածել: Այս երկուսի ընդարձակի և համառոտի հարաբերակցությունը կարելի է պատկերացնել որպես բուն քրեական գործի և դրա վրա կառուցված մեղադրական եզրակացության հարաբերակցություն:

Այդպիսի հիմնավոր տեղեկատուի առկայությունը շատ կարևոր է, ունի մի քանի ուղղությամբ հիմնավոր նշանակություն: Դրանով հարցը զգացմունքային ոլորտից կտեղափոխվի փաստագրական-իրավական ոլորտ: Բացի իրավականից այն կունենա շատ մեծ տեղեկատվական քաղաքական, ինչպես նաև զանգվածային քարոզչական նշանակություն:

Այդ աստիճանի ընդարձակ տարբերակը ապագայում կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ միջազգային որևէ աստիճանում հարցի քննարկման հնարավորության դեպքում: Արագ փոփոխվող արդի աշխարհում այդ հնարավորությունը կարող է առաջանալ շատ անսպասելի: Բայց մենք դրան ըստ էության դեռևս պատրաստ չենք:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 8:

¹² Ճիշտ է բռնագաթից առաջ շարժական գույքը որոշ վայրերում հայերի կողմից օտարվել է, սակայն այդ օտարումը չի կարելի համարել օրինական, որովհետև այն կատարվել է հոգեբանական և ֆիզիկական սպառնալիքի ազդեցության տակ, հապշտապ, շուկայականից խիստ տարբերվող ցածր գներով: Սպառնալիքի ազդեցությամբ գույքի օտարումը միշտ էլ դիտարկվել է և դիտարկվում է գործարքների անվավերության հիմք:

¹³ Տե՛ս Հատուցումներ Հայոց ցեղասպանության դիմաց: Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրության խմբի գեկույցը, վերջնական գեկույց, 2014, 24 էջ:

Միայն այս չորս ուղղություններով (հնարավոր է աշխատանքի ընթացքում առաջանան նաև այլ ուղղություններ) համառ, ծրագրված ամբողջական և համակարգված աշխատանքի դեպքում, ինչպես նաև միջազգային նպաստավոր պայմանների առկայությամբ հայ ժողովուրդն հնարավորություն կունենա արձանագրելու հաջողություններ հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դրա հետևանքների վերացման ուղղությամբ:

Սակայն հաջողության գլխավոր գրավականը, հիմքը՝ կայուն և հզոր Հայաստանի Հանրապետությունն է, զերծ քաղաքական ցնցումներից, հանրահավաքային և ամբոխավարական ժողովրդավարությունից, ադապտությունից, օտարամոլությունից: Հետևաբար Հռչակագրի կենսագործման համար, դրանից առաջ և դրան զուգահեռ, անհրաժեշտ է կարգի բերել հայոց պետականությունը, բարձրացնել նրա իրավահեղինակությունը, որը ցեղասպանության զոհերի հիշատակի ամենավառ ոգեկոչումն է:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության հարցը պատմական հարթությունից գործնական իրավական հարթություն տեղափոխելու համար անհրաժեշտ է հարցի հետազոտման և նախապատրաստման նոր ռազմավարություն, որը ներառում է հինգ բաղադրատարր. ա) դիվանագիտական կամ արտաքին քաղաքական, բ) միջազգային իրավական, գ) Թուրքիայի ներպետական իրավական, դ) Հայոց ցեղասպանության փաստավավերագրական ատլասի պատրաստում, ե) հայոց պետականության իրավահեղինակության բարձրացում:

ГАГИК КАЗИНЯН

Доктор юридических наук, профессор, академик НАН РА

law@ysu.am

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИЗНАНИЯ И
КОМПЕНСАЦИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН: НОВАЯ
СТРАТЕГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ
ВОПРОСА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема переноса вопроса Геноцида армян из исторической в практическую правовую плоскость и предлагается стратегия подготовки и исследования данного вопроса, что в свою очередь предполагает наличие пяти компонентов: а) дипломатический или внешнеполитический, б) международно-правовой, в) внутриваровой (для Турции), г) подготовка фактографического атласа Геноцида армян и д) повышение легитимности армянской государственности.

Ключевые слова: декларация, стратегия, компонент, политика, правовая плоскость, правовые основания, фактографический атлас, легитимность.

АВИК ИСААКЯН

*Доктор филологических наук
Институт литературы НАН РА*

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В МИРОВОЗЗРЕНИИ АВЕТИКА ИСААКЯНА

*О, армянский народ!
Ты, боец, крещенный в кровавой пучине борьбы вековой
за свободу! –*

*Отчего не выплеснешь свой праведный гнев,
Вечно бушующий в твоей истерзанной душе?!*

*Ав. Исаакян
(пер. Л. Епремян)*

Впервые Аветик Исаакян написал об Армянском вопросе под воздействием резни мирного армянского населения в Сасуне и Зейтуне в 1894 г., в книге «Ишатакаран» (Памятные записи) – запись 5 ноября 1894 год. И если до этих кровавых событий ведущими в творчестве поэта были мотивы любви, юношеских мечтаний и снов, материнской любви, красоты родного края, то теперь, под гнетущим впечатлением от переживаемой трагедии родного народа, в поэзии Исаакяна во всю силу зазвучали темы патриотизма и национально-освободительной борьбы. А когда в Западной Армении, в ответ на террор турецких властей, стало набирать силу движение сопротивления, и возникли первые гайдуцкие формирования под предводительством Ахпюр Сероба, Арабо, Геворка Чауша, Мецн Челло, Саргиса Кукуняна, Андраника, Мурада Себастици, Исаакян первым ввел в армянскую поэзию образ фидаина¹, он стал первым певцом-глашатаем, воспевшим фидаинскую борьбу. Начиная с 1898 года, тема армянского освободительного движения «Песни гайдука» проникла в поэзию, заняв в ней достойное место.

*Умри лучше раз, чем тысячу раз,
Будь либо свободен, силен, независим,*

¹ Федаи, фидаи, фидаины – здесь: члены армянских партизанских отрядов, противостоявших правительственным войскам Османской империи.

*Иль пади достойно, погребенный под обломками
Сокрушенного твоею рукой самодержавия ...*

(пер. Л. Епремян)

Исаакян подписывал цикл стихов «Песни гайдука» псевдонимом Армянский гусан² («Հայ-գուհի»). Стихи из этого цикла в 1900-е годы публиковались как правило в журнале «Дрошак» («Знамя»)³. Наиболее известные стихи из этого цикла: «Незабвенной памяти Аветика Малояна», «Памяти Сероба», «Расступитесь, Сипанские горы», «В долине, в долине Сално боевой...», «Эй, отчизна – джан, как прекрасна ты ...», «Восстань, народ!», «Вершины седые, гонимые ветром...», «Аразу».

В конце XIX века, стремясь дать новый импульс пробудившемуся к активной борьбе освободительному движению, Исаакян создает свою новую поэму «Дитя Масиса», которая как бы явилась своеобразным отголоском, армянского народного эпоса «Давид Сасунский». Исаакян в целом сохраняя дух и жанровые особенности национального эпоса, наполнил его современным содержанием, размышляя о событиях своего времени.

Однако при жизни поэта поэма из-за цензурных запретов не была опубликована. Был опубликован лишь фрагмент начальной части поэмы «Գոխտան կնար...» («Гохтан кнарэ...») в журнале «Дрошак» (1901, т. 1) с очень характерным для образа Исаакяна эпиграфом:

*Саз не дает мне воином стать,
Меч не дает мне гусаном стать...*

Тем не менее, Исаакяну удалось соединить обе эти ипостаси. В мае 1896 года поэт, как активный участник национально-освободительного движения, как один из создателей отрядов ополчения в Гюмри, по приказу уездной жандармерии был арестован и на год заточен в Эриваньскую губернскую тюрьму-крепость, а через год был сослан в Одессу. В лице Исаакяна армянское освободительное движение приобрело не только талантливого певца - глашатая национальной идеи, но и беззаветно преданного своему отечеству политического деятеля, который с самой ранней молодости связал свою судьбу с Армянским вопросом.

² Гусан – народный поэт, сказитель; автор, певец, инструменталист, в одном лице.

³ Армянская революционная федерация (АРФ) «Дашнакцутюн» – одна из старейших армянских политических партий, создана в 1890 году в Тифлисе.

Исаакян принимает активное участие в освободительной борьбе Западной Армении. Как один из основателей Александропольского отделения АРФ «Բարձր» (Камень), он со своими соратниками формирует добровольческие отряды для участия в боевых операциях в Еркире⁴, а также оказывает посильную помощь в добывании денежных средств и вооружения. В Армении и на Кавказе в целом Исаакян разворачивает патриотическую деятельность, направленную против армяноненавистнической политики царского самодержавия. А когда по указу царя были закрыты армянские школы, конфисковано имущество армянской церкви, попал под запрет целый ряд армяноязычных органов печати, была приостановлена деятельность образовательных центров, Исаакян, как один из лидеров национально-освободительного движения, активно включается в пропагандистскую деятельность, направленную на поднятие духа соотечественников.

Поэт часто бывает в армянонаселенных центрах России и в странах Западной Европы. Как видный идеологический деятель, он становится делегатом Третьего и Четвертого съездов АРФ Дашнакцутюн. О политической деятельности Исаакяна еще со времен его первого ареста, хорошо была известна губернская жандармерия Тифлиса, которая ходила за ним буквально по пятам, следя за каждым шагом поэта. В отчетах Охранного ведомства Тифлиса Исаакян упоминается под секретным именем «Молот», а Туманян «Жокей».

В конце 1908 года в Тифлисе, в общем обвинении по «Дашнакскому делу» Исаакян в числе 160 представителей армянской интеллигенции был арестован и заключен в Метехскую тюрьму. Через шесть месяцев его выпускают на свободу под залог, однако дело в отношении Исаакяна не закрывают, и для него, по окончании судебного процесса, сохраняется реальная угроза сибирской ссылки, по меньшей мере, лет на десять. В создавшейся ситуации Исаакян в июне 1911 г., вынужден покинуть пределы Российской империи.

Первый год изгнания поэт провел в Турции, здесь же впервые была опубликована его поэма «Абу Ала Маари». Однако, несколько не обольщаясь заверениями младотурков о создании в скором будущем армянской автономии и о проведении крупных «политических реформ», Исаакян в 1912 году, покидает Турцию.

Предполагая, что в сложившейся ситуации предотвратить угрозу панисламистской агрессии сможет только главный союзник Турции – кайзеровская Германия, Исаакян в числе нескольких сподвижников из кругов армянской и

⁴ Еркир – букв. страна, Страна отцов, Отечество, так армяне называют Западную Армению.

немецкой интеллигенции, людей глубоко знающих армянскую историю и культуру, в 1914 году в Берлине организуют «Германо-армянское общество»⁵. Но вспыхнувшая вскоре Первая мировая война перевернула все планы и благие надежды. Для Западной Армении Первая мировая война имела катастрофические последствия. Германия, считая армян естественными союзниками России, препятствующими развитию турецко-немецкого военного блока, всемерно поощряла планы Турции по уничтожению коренного армянского населения.

В этот исторический период главной темой творчества Исаакяна становится трагическая судьба армянского народа и его героическая борьба за существование на своей родной земле. Поэт задумал создание своей «Белой книги», своего рода новой «Книги скорбных песнопений»⁶ – обвинительного документа по Геноциду армян, летописи трагических событий армянской истории. По замыслу поэта, в книге на основе фактологического материала, в том числе рассказов и свидетельств очевидцев, должны были отражены основные этапы борьбы армянских гайдуков, свидетельства о подвигах и героическом духе защитников Отечества. Некоторая часть замысла нашла отражение в книге «Հիշատակարան» – своего рода исповедальной книге, где собраны Дневники поэта за 1891–1956 гг. и размышления поэта.

В этом ряду особое место занимает дневник Исаакяна 1916–1917 гг., записанный в годы Первой мировой войны в Женеве под названием «Армянский вопрос».

Под впечатлениями трагических событий поэтическая лира Аветика Исаакяна на несколько лет просто умолкла, и в этот период он свою боль, протест выражал в первую очередь в своих письмах, статьях, дневниках. Как свидетельствуют рукописи Исаакяна, после катастрофы 1915 года поэт испытал сильнейшее разочарование в политике европейских стран по отношению Армянского вопроса. А подписанию Севрского договора Исаакян не придал судьбоносного значения. Все творчество Исаакяна подтверждает огромную связь с его гражданской деятельностью. Бесспорно можно сказать, что среди всех армянских писателей Исаакян больше всех клеймил турков к позорному столбу за их преступления против человечества.

⁵ В июне 1914-го в Берлине состоялось первое заседание общества, в ходе которого Иоганнес Лепсиус, Пауль Рорбах, Джеймс Гринфилд, Э. Штир и Аветик Исаакян обсудили задачи Германо-армянского общества.

⁶ «Книга скорбных песнопений» – сочинение Григора Нарекаци (около 951–1003), одно из жемчужин армянской средневековой поэтической, философской, богословской мысли.

Исаакян всегда питал добрые надежды относительно будущего своего народа в союзе с Россией.

Однако политика России в годы Первой мировой войны лишила Исаакяна в какой-то мере и этих надежд. Из-за опасности начала гражданской войны по приказу Николая II, царские войска бросили линию фронта, оставив армянское население на произвол судьбы. Турецкие войска, ворвавшиеся в армянские города и села, учинили зверскую расправу над мирными жителями. Вдобавок ко всему, Россия препятствовала формированию добровольческих отрядов на территории Восточной Армении, не допуская их перехода через границу в Турцию. Российская империя всегда вела политику усмирения национального самосознания, подавляя любые шаги, направленные против самодержавия. Она была противницей самой идеи независимости. Большевистская Россия стала заклятым врагом всякого рода национально-освободительного движения, стала рьяным защитником, настоящим спасителем правопреемника младотурок Мустафы Кемала. Именно с преступной помощью вождя русской революции поверженная Турция вновь поднялась с колен. И этот альянс нанес смертельный удар по Армянскому вопросу, признав за турками всю территорию Западной Армении. Единственной надеждой на спасение нашего христианского островка в мусульманском океане была Россия, но и та в 1918–1921 годах из-за передрыг гражданской войны не смогла прийти на помощь армянскому народу. С течением времени как Армянский вопрос, так и представления Исаакяна о нем прошли непростой, эволюционный путь. Для поэта ни на день Армянский вопрос не терял актуальности, он стал основной темой многочисленных сочинений и философских размышлений Исаакяна. В своем женевском дневнике 1916–1917 гг., когда в Западной Армении еще продолжалась резня коренного армянского населения, можно найти и глубокий анализ истории Армении и размышления о будущем Армянского вопроса.

Поэт писал о произошедшей трагедии, о войне на родной земле:

*...Запевает кузнечик в кровавых полях,
И, в объятьях предсмертного сна,
Видит павший гайдук, видит в сонных мечтах,
Что свободна родная страна...*

(пер. А. Блока)

Россию раздирали острые политические распри, предательские волны распада растекались по всей империи – от Санкт-Петербурга до прифронтовой линии Эрзрума. Червь классовой борьбы разъедала мощь некогда великой им-

перии и ее армии. Крайне нестабильной и неопределенной была ситуация и в Восточной Армении. Была разграблена и утеряна основная часть армянских земель, а часть Восточной Армении оставалась неясной – пока еще не сформировалось армянское государство, Республика Армения. В этой сложной исторической ситуации в 1916–1917 гг., в Женеве, армянский поэт на страницах своего дневника, излагает свою точку зрения относительно Армянского вопроса.

В этих записях красной нитью проходит идея: что все крупные европейские государства предали армян, бросив на произвол судьбы древнейший христианский народ. В самый тяжелый период своей истории армянский народ оказался один на один перед турецкими янычарами. Когда на твоих глазах истребляют целый народ, осуществляя первый геноцид в новейшей истории человечества, мог ли великий патриот молчать и не клеймить позором цивилизованную Европу, все страны, которые не поддержали Армению. И с точки зрения армянского народа, и с точки зрения исторической ситуации он был абсолютно прав. Значит, нечего надеяться на помощь сильных мира сего. Когда все рушится и гибнет (от внутривосточных потрясений гибнет, в первую очередь, Российская империя), надо рассчитывать исключительно на собственные силы. Так значит, защищай свой дом сам, ценой собственной жизни.

Исаакян четко сознавал, что, осуществляя Геноцид, ни на миг не дрогнул, не раскаялся, не усомнился в своих деяниях, более того, он целенаправленно продолжает вести этнические чистки армянского населения в 1918–1923 гг. И ни одно государство не осудило турка, не подняло голос в защиту армянского народа. И злодеяния турок остались безнаказанными. Мало того, за совершенные преступления они еще получили от «большевистской России» в подарок целые области Армении, уже «свободные» от армянского присутствия. Естественно, подобная политика не могла не вызвать гнев поэта. Значит, остается единственный путь: сплотиться в единый кулак, стоять насмерть, бороться и защищаться с осознанием необходимости Святого Возмездия. То есть с оружием в руках, военным путем решить Армянский вопрос. И к Святой Мести идти только путем священной войны. Записи в дневнике поэта датированы 1916–1917 годами, но кажется, что в своем Дневнике Исаакян выразил чувство армянского народа целых столетий. Углубляясь в записи, в специфику исторического момента 1915–1920 годов становится ясно, насколько Исаакян прав.

Записи Исаакяна относительно «Армянского вопроса», как и многочисленные афоризмы поэта, убедительно доказывают: Исаакян был гением

предвидения. Вспомним хотя бы его пророчество о том, что ни Европа, ни Америка не станут на защиту Армянского вопроса, напротив, они станут союзниками турок, что никогда Турция не раскается в содеянных преступлениях и не признает своей вины и т.д. Дневник Исаакяна «Армянский вопрос» – с момента создания за 100 прошедших лет ни на йоту не потерял своей актуальности, более того, по своим философским обобщениям «Армянский вопрос» можно назвать книгой будущего, которая дает нам возможность заглянуть и в завтрашний день.

Исаакяновская хроника кровавых событий, расширяясь день ото дня постепенно перерастает в своеобразную «Белую книгу». В период Первой мировой войны и послевоенные годы «Белая книга» находит свое продолжение во втором варианте эпического романа «Уста Каро». Первый вариант романа был завершен в 1912 году, далее он приступил ко второму варианту, который так и не был завершен. По этому поводу Исаакян писал: «Роман «Уста Каро» завершится тогда, когда решится «Армянский вопрос» и в тот день я поставлю окончательную точку».

После окончания Второй мировой войны, после полного разгрома фашистской Германии, а также ее союзника Турции Исаакян лелеял надежду, что вопрос возвращения исконно армянских земель может быть разрешен положительно. Летом 1945 года он со дня на день ждал, что победившая Красная Армия вот-вот перейдет на другой берег Аракса и освободит отнятые у нашего народа территории и что, наконец, справедливость восторжествует. Но этого не произошло.

Турции снова – в который раз! – удалось избежать справедливого возмездия, удерживая земли Западной Армении. Но с подобной «реальностью» Исаакян смириться не смог.

Важнейшей составляющей «Армянского вопроса» он считал проблему Карабаха, и в 1948 году поэт в одиночку отправился в этот стойкий и неприступный армянский край.

Следует сказать, что значительная часть афоризмов Исаакяна имеет непосредственное отношение к «Армянскому вопросу». Свои думы и чаяния по этой теме поэт выражает в форме афоризмов – жанр, который из всех армянских писателей больше всех развил Исаакян. Многие афоризмы Исаакяна становятся своего рода заповедями для будущих поколений.

Огромный жизненный опыт, обретенная с годами мудрость нашли свое выражение в слове поэта. Слово Исаакяна целиком подчинено выявлению логики развития армянской истории. Афоризмы на эту тему отражают как политические взгляды Исаакяна, так и его отношение к установившимся в стране

порядкам. Надо сказать, что против идеологии социализма Исаакян впервые публично высказался еще на Четвертом съезде партии Дашнакцутюн, об этом же он пишет во многих своих письмах (которые были опубликованы в 1959 году в Каире). Когда перечитываешь его дневники, афоризмы, письма, понимаешь, какая огромная пропасть пролегла между поэтом и Советской властью. Записи Исаакяна не прошли бы сквозь мощный заслон цензуры – ни в качестве художественного произведения, ни в виде публицистической статьи. Ничего бы не ускользнуло от «всевидящего» ока партийной цензуры. Поэтому на протяжении долгих лет поэт очень многое писал как бы для себя, «в стол».

Со дня своего возникновения «Армянский вопрос» находился в центре внимания Исаакяна. Он красной нитью проходит по его книге «Ишатакаран», многим страницам «Белой книги» (еще не изданной), «Афоризмам», письмам. В конце концов, решение Армянского вопроса имело самое насущное, жизненно важное значение для будущего Армении. Размышления Исаакяна относительно Армянского вопроса были написаны как в самый разгар событий в 1905–1924 гг. и долгие годы в эмиграции, так и в последнее десятилетие жизни поэта. Воистину это вопрос и на сегодня ни в малейшей степени не потерял своей актуальности.

Исаакян прекрасно представлял себе, о чем он пишет, его послания – своего рода «мокрый динамит»... Он был уверен, что каждая идея, замысел, историческая программа входят в жизнь и становятся актуальными, только воплотившись в письмена и книгу...

Осень жизни Исаакян провел на родине, окруженный любовью и почитанием родного народа. Для нового поколения, для армянской молодежи он был живым воплощением Света, Истины, борцом за высокие духовные идеалы патриотизма. Вся боль, все надежды и чаяния армянского народа были олицетворены в нем. Он так никогда и не принял официальную позицию советской внешней политики по «Армянскому вопросу», согласно которой этот вопрос давно «исчерпал себя» и его нужно считать «закрытым». Но время показало, что великий поэт, который писал «жить, чтоб увидеть Ани, умереть, чтоб не видеть высохшим Севан», был абсолютно прав. Доказательство тому – создание третьей Армянской независимой республики, героическая победа армянского народа в Карабахе и провозглашение независимости Арцаха.

Перевод с армянского — Лилит Енремян